

Analysis and Typology of Mirza Hasan Kaffash Isfahani's Ashura-Related Poems

Hamed Assarzagdegan*

Maryam Mahmoudi**

Hamidreza Ghanoooni***

Abstract

Mirza Hasan Kaffash Isfahani is one of the ritual poets of the 13th century AH and the Qajar era. He devoted all of his poetry to elegies and panegyrics of the Household of the Prophet, especially Imam Husayn (AS). The present descriptive-analytical paper examines the Ashura-related poems of Mirza Hasan Kaffash Isfahani in terms of content and theme, poetic form, and style of lamentation. The findings indicate that his Ashura poetry reflects mystical, fatalistic, emotional, heroic and mythic readings of the Karbala event. Given the historical and social circumstances of the poet's life, the tragic and emotional dimensions are more prominent in his work. Kaffash Isfahani employed a wide range of poetic forms in composing his Ashura poems, with the *ghazal*, *qasida*, and *mathnawi* being the most frequently used, respectively. His *tazmin* (quotation) *ghazals* appear with considerable frequency in his diwan. His laments are characterized by clarity and simplicity of expression, with limited reliance on rhetorical and figurative devices; they are composed in a straightforward and accessible language. Overall, Kaffash Isfahani's Ashura poetry prioritizes linguistic simplicity and fluency, with a strong emphasis on scenes of sorrow and grief, while intricate ornamentation or elaborate thematic construction plays a relatively minor role.

Keywords: Mirza Hasan Kaffash Isfahani, 13th Century AH, Ashura Poetry, Elegy, Poetic Forms.

*Ph.D. Student of Persian Language and Literature, Islamic Azad University, Dehaghan, Iran.
assarzagdeghanh@gmail.com

**Associate Professor of Persian Language and Literature, Islamic Azad University, Dehaghan, Iran. (Corresponding Author).
m.mahmoodi75@iau.ac.ir

***Assistant Professor of Persian Language and Literature, Payame Noor University, Tehran, Iran.
hrghanooni@pnu.ac.ir

How to cite article:

Assarzagdegan, H., Mahmoudi, M., & Ghanoooni, H. (2025). Analysis and Typology of Mirza Hasan Kaffash Isfahani's Ashura-Related Poems. *Journal of Ritual Culture and Literature*, 4(8), 115-140. doi: 10.22077/jcrl.2025.8717.1185

1. Introduction

Mirza Hasan Kaffash Esfahani was one of the religious poets of the 13th century AH and the Qajar era, dedicating all of his poetry to elegies and to praising the Household of the Prophet, especially Imam Husayn. However, his works have not yet been edited or published. This article examines the content of Mirza Hasan Kaffash's Ashura-related poems from the perspective of different interpretations of Ashura.

2. Methodology

This research is a fundamental–theoretical study, conducted through library-based methods and document analysis, using descriptive methodology and content analysis.

3. Analysis and Discussion

Content of Kaffash Esfahani's Ashura-Related Poems

Epic Reading: This interpretation of the events of Ashura led Kaffash Esfahani to refer to incidents that resemble myths, such as describing Imam Husayn's heroism, the killing of many enemy soldiers by him, and the arrival of the king of jinn, Za'far Jinni, to help Imam Husayn. It also includes mentions of the countless wounds on Imam Husayn's body and the large number of enemy soldiers. Another feature of this heroic reading is the depiction of Imam Husayn's (peace be upon him) and his companions' extraordinary strength and abilities in battle and confrontations with their enemies.

Mystical Reading: The presence of terms such as love, lover, affection, contentment, submission, patience, jihad, closeness, sacrifice, and survival with high frequency in Kaffash Esfahani's divan indicates a mystical interpretation of the Ashura event. In his poetry, Kaffash portrays the spiritual dimension of the martyrs of Karbala—those who renounce themselves to reach the Beloved and, with longing, set out for the friend's abode. One of the mystical concepts of Ashura is Imam Hussein's (peace be upon him) covenant with God on the Day of *Alasf*, which Kaffash Esfahani refers to repeatedly in his works.

Deterministic Reading: One of the fundamental policies of the Umayyads after the event of Ashura was to emphasize its inevitability, in order to align it with divine will and thus prevent protest and potential uprisings. This idea is repeatedly referenced in Kaffash's poetry. According to this interpretation, it was Imam Hussein's (peace be upon him) fate to be martyred at Karbala, and there was no way to avoid it. The term "wheel" appears frequently in Kaffash's divan, often with attributes such as oppressive, fiery, overturned, lowly, unjust, cruel, or ignoble, reflecting this belief. In describing the tragedies of Ashura, Kaffash holds destiny responsible and attributes everything to the heavens, the celestial wheel and fate.

Christ-like Reading: In Christian belief, because of Adam's sin, all humanity became sinful, and God sent Jesus to die on the cross as atonement for Adam's sin. This idea also influenced some Shiites, who believed that Imam Husayn was killed to bear the sins of his community, allowing them to sin without worry. This perspective is evident during the Qajar era in some accounts of Ashura, including works by historians, elegists, preachers, and in Kaffash Esfahani's poetry. Encouraging mourning and weeping for Imam Hussein

largely stems from this reading, as it was believed that such grief could erase all sins.

Emotional and Sentimental Reading: This aspect is particularly prominent in Kaffash Esfahani's Ashura-related poetry. The adjectives used for the family of Imam Husayn illustrate this vividly, for example: Zainab as sorrowful, distressed, heartbroken, anguished, homeless and friendless; Sajjad as heartbroken, weeping, and fainting; Abid as grief-stricken, sick and wailing; Umm Kulthum as oppressed. Additionally, there is a strong emphasis on the thirst of Imam Husayn and his companions. Influenced by earlier elegists, Kaffash attributes events to Imam Hussein that, while stirring strong emotions in the audience, diminish the high stature of the Imam—for example, portraying him asking his enemies for permission to leave to avoid battle, which is inconsistent with the philosophy of his uprising.

Forms of Kaffash Esfahani's Ashura-Related Poems

Mirza Hasan Kaffash employed various poetic forms in his Ashura poetry, including ghazal, qasida, mathnawi, tarkīb-band, musammat, and tarjī'-band.

Ghazal: A large portion of Kaffash's Ashura poetry is written in the ghazal form, sometimes referred to as "elegiac ghazals." Poets of the literary revival period often composed ghazals in imitation of earlier poets. Kaffash also composed many ghazals with *tazmin* (quotations or incorporations from earlier works). Most of his *tazmin* examples are drawn from Saadi's poetry. Another feature of his ghazals is *nazireh-sora'i* (imitative composition), in which he largely copied the meter, rhyme, and refrain of the original poem while creating a different theme.

Qasida: Kaffash's qasidas are characterized by cohesion and a clear structure, but he does not strictly follow the traditional form. For example, he often begins qasidas without a prelude and omits conventional sections such as *takhallus*, *tana*, and *sharita*. In the *sharita* section, instead of addressing material needs, he focuses on spiritual requests, cursing the enemies of Islam, praying for Muslims, hoping for the hastening of the reappearance of Imam Mahdi, and ultimately seeking a good ending for himself.

Tarkib-band: Kaffash wrote a tarkib-band of fifty-eight stanzas. The meter used is *fa'ilātun, mafā'ilun, fa'lun* in the khafif musaddas makhbun rhythm, which provides a calm and melodious tone suitable for the subject matter. Similar to Mohtasham's tarkib-bands, each stanza can be considered a separate mathnawi. The rhyme of each stanza follows alphabetical order, using every letter except "P", "Zh" and "Ch". Each stanza contains ten lines, and some lines are repeated. Examples of noun and verb rhymes include: *oftad* (fell), *zad* (struck), *shodand* (became), *ast* (is), 'abs (vain), *charkh* (wheel), *laziz* (pleasant), *kholas* (end), 'arz (presentation), *ghalat* (wrong), *khodahafez* (farewell), *tolu'* (rise), *cheragh* (lamp), *Karb*, and *Bala*.

Tarjī'-band: Kaffash's only tarjī'-band consists of twelve stanzas, written in the *fa'ilātun, mafā'ilun, fa'lun* meter.

Musammat: Kaffash frequently used the musammat form, including triangular (mosallas), quintuple (mokhammas), and sextuple (musaddas) structures. He also incorporated *tazmin* in his musammat, which appears in his divan.

Mathnawi: *Zinat al-Anjuman* is a mathnawi comprising over two thousand couplets in the

mutaqārib meter. Its themes include praise of the Prophet (peace be upon him), the Ahl al-Bayt, and elegies for Imam Hussein (peace be upon him). Kaffash cites historical accounts, most of which align with authentic religious sources, indicating his use of these sources in composing the work. At times, historical events and narratives are blended with legend and imagination. The primary thematic focus is on the Imamate of the Ahl al-Bayt, their guidance, commemorating their virtues, narrating the oppression of the Prophet's family—especially Imam Hussein and his companions—and exposing the crimes of oppressors. The overall structure and style reveal the influence of Ferdowsi's *Shahnameh*, as Kaffash composed this mathnawi using the same meter and rhythm.

Elegies: Kaffash's elegies are simple, clear, and easy to understand, with minimal use of rhetorical or literary devices. They depict the thirst and suffering of Imam Hussein and his family, as well as the cruelty of the Yazidis. Repetition is a key feature of his elegies, enhancing both their musicality and emotional impact. In Kaffash's elegies, this technique is employed in various forms to maximize the listener's empathy and sorrow.

4. Conclusion

This study examined Mirza Hasan Kaffash Esfahani's Ashura poetry in terms of content and themes, poetic forms, and elegiac composition. It was found that his Ashura poems reflect various interpretations, including mystical, deterministic, Christ-like, emotional and sentimental, heroic, and mythological readings. Considering the poet's life circumstances and the period in which he lived, the tragic and emotional dimension of his poetry is more prominent. In this interpretation, the poet emphasizes the mourning aspects of the Ashura event, as they have a stronger emotional impact on the audience. Kaffash employed most poetic forms in his Ashura poetry, with ghazal, qasida, and mathnawi being the most frequently used. Among his ghazals, a notable type is *tazmin* ghazals, in which he incorporates verses from earlier and contemporary poets, particularly from Saadi and Hafez. In addition to composing a long mathnawi titled *Zinat al-Anjuman* about Imam Hussein (peace be upon him), Kaffash also used the mathnawi form in his divan. Kaffash's elegies are simple and clear, with little use of rhetorical or literary devices, written in an accessible and understandable language. Overall, in his Ashura poetry, Kaffash paid particular attention to simplicity and clarity of expression, focusing mainly on scenes of sorrow and grief. Ornamentation and thematic construction are not emphasized in his work.

تحلیل و گونه‌شناسی اشعار عاشورایی میرزا حسن کفاش اصفهانی

حمید عصارزادگان*

مریم محمودی**

حمیدرضا قانونی***

چکیده

میرزا حسن کفاش اصفهانی از شعرای آیینی قرن سیزدهم هجری قمری و عصر قاجار است. کفاش اصفهانی شاعری است که تمامی اشعار خود را به ذکر مرثیه و مناقب اهل بیت (ع) به‌ویژه امام حسین (ع) اختصاص داده است. در این جستار با روش توصیفی-تحلیلی اشعار عاشورایی میرزا حسن کفاش اصفهانی از جنبه محتوا و مضمون، قالب و نوحه‌سرایی بررسی شده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که در اشعار عاشورایی این شاعر قرائت‌های عارفانه، جبرگرایانه، عاطفی و حماسی و اسطوره‌ای از واقعه عاشورا وجود دارد. با توجه به شرایط و دوره زندگی شاعر و مقتضیات آن، بعد تراژیک و عاطفی در شعر کفاش پررنگ‌تر است. کفاش اصفهانی از بیشتر قالب‌های شعری در سرایش اشعار عاشورایی خود بهره برده است، اما غزل، قصیده و مثنوی به ترتیب بیشترین قالب‌های شعری او هستند. غزل‌های تضمینی در دیوان کفاش بسامد زیادی دارد. نوحه‌های او از جهت نوع بیان، ساده و رسا هستند و صنایع لفظی و معنوی در آن‌ها چندان نمودی ندارد و به زبانی قابل فهم و روشن سروده شده‌اند؛ به‌طور کلی کفاش اصفهانی در سرایش اشعار عاشورایی بیشتر به سادگی و روانی کلام و الفاظ توجه داشته است و بر صحنه‌های حزن‌انگیز تأکید دارد. در شعر او آرایه‌پردازی و مضمون‌سازی چندان مورد توجه نیست. **کلیدواژه‌ها:** میرزا حسن کفاش اصفهانی، قرن سیزدهم، شعر عاشورایی، مرثیه، قالب‌های شعری.

*دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد دهاقان، اصفهان، ایران. assarzadeghanh@gmail.com

**دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد دهاقان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول) m.mahmoodi75@iaua.ac.ir

***استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور تهران، ایران. hrghanooni@pnu.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۱۸

۱- مقدمه

مرثیه یا سوگ سروده از قدیم‌ترین انواع ادبیات غنایی است که در شرایط عاطفی مانند غم و اندوه ناشی از فقدان عزیزان یا از دست رفتن فرصت‌ها مانند گذر عمر استفاده شده است. بخش قابل ملاحظه‌ای از ادبیات آیینی ادب فارسی را مرثیه‌ها و سوگ سروده‌هایی شکل داده‌اند که از عواطف و احساسات شیعیان و آموزه‌های مذهبی آنان تأثیر پذیرفته‌اند. اشعار عاشورایی، نوحه و مقاتل منظوم و تعزیه از مهم‌ترین نمونه‌های این نوع ادبی است که پیدایش آن در ادبیات فارسی با گرایش ایرانیان به مذهب تشیع و علاقه وافر آنان به اهل بیت (ع) پیوند دارد.

اوج سرایش مرثیه‌های مذهبی در عهد قاجار است. در این دوره به دو دلیل اشعار آیینی رشد و گسترش می‌یابند؛ اول: احساسات مذهبی مردم که از دوره صفویه روز به روز بیشتر شده بود و دوم: گرایش‌های مذهبی پادشاهان قاجار؛ زیرا آنان از تقویت شعایر مذهبی برای کسب مشروعیت و استمرار حاکمیتشان بهره می‌بردند؛ لذا بخش عمده‌ای از مرثیه مذهبی به شعر عاشورایی اختصاص دارد.

شعر عاشورایی به شعری گفته می‌شود که درباره حضرت اباعبدالله الحسین علیه‌السلام، اخبار مبتنی بر شهادت ایشان و یارانشان، توصیف شخصیت‌های عاشورا، توصیف صحنه‌های جنگ کربلا، حوادث قبل و بعد از آن و نیز پیوند تاریخ و تطبیق تاریخ با آن حادثه سخن می‌گوید (کافی، ۱۳۸۸: ۳۵).

این نوع مرثیه‌های دینی را شعر شهادت نیز نامیده‌اند؛ این‌گونه شعر در شهادت حضرت امام حسین (ع) و یاران شریف اوست. در شعر شهادت، وقایع تاریخی مطرح نیست بلکه فرض بر این است که خواننده از قبل با موضوع آشناست؛ بنابراین شاعر مستقیماً سراغ موضوع اصلی می‌رود، یعنی وقایع جانسوز و جزانگیز عاشورا (آذر، ۱۳۸۸: ۲۶).

میرزا حسن کفاش اصفهانی از شعرای آیینی عصر قاجار است که تمامی اشعار خود را به ذکر مرثیه و مناقب اهل بیت (ع) به‌ویژه امام حسین (ع) اختصاص داده، اما تاکنون آثار وی تصحیح و چاپ نشده است.

شعر مذهبی عصر قاجار از جمله مثنوی‌های مذهبی این دوره به دلیل نادیده انگاشتن هرآنچه با سلیقه‌ای خاص مطابقت نداشته، مهجور مانده است؛ ضمناً کثرت این اشعار و نازل بودن سطح ادبی قسمتی از این انبوه باعث شده تا تمامی اشعار مذهبی این عهد مورد بی‌مهری واقع و با چوب تقلیدی بودن رانده شوند؛ درحالی‌که در میان این اشعار و در بین مثنوی‌هایی روایی شیعی آثار ارزشمندی هم از منظر محتوا و هم از دید ادبی وجود دارد که قابل شناساندن و معرفی به علاقه‌مندان به ادبیات به‌ویژه خواستاران ادبیات مذهبی است (نظری و سیف، ۱۳۹۸: ۸۳).

از این رو آثار میرزا حسن کفاش اصفهانی شایسته معرفی، بررسی و تحلیل است.

۱-۱- پیشینه پژوهش

نسخه خطی آثار کفاش اصفهانی تاکنون به زینت طبع آراسته نشده است و هیچ مقاله یا پژوهشی در ارتباط با آن وجود ندارد.

۱-۲- روش پژوهش

این تحقیق از نوع پژوهش‌های بنیادی است و شیوه جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای و سندکاوی و روش تحقیق توصیف و تحلیل محتواست.

۲- بحث و بررسی

۲-۱- زندگی و آثار میرزا حسن کفاش اصفهانی

میرزا حسن کفاش اصفهانی از شعرای آیینی قرن سیزدهم هجری قمری است، اما شرح احوال او در هیچ یک از تذکره‌های دوران قاجار نیامده است و ما از سال تولد، وفات و دیگر جزئیات زندگی او بی‌خبریم. تنها اطلاع موثقی که در دیوان او موجود است، ذکر دو تاریخ است یکی سال ۱۲۷۰ و دیگری ۱۲۶۴ ه.ق. وی در بخشی از مثنوی زینت‌الأنجمن می‌سراید:

ز هجرت زمانی که دل شاد بود	هزار و دوصد سال و هفتاد بود
به توفیق یزدان نگارم سخن	به تاریخ این زینت‌الأنجمن
بدانید ای اهل دین مبین	که از لطف دارای عرش برین
ز هجرت چو بگذشت از روزگار	هزار و دوصد سال و شصت و چهار
به عهد محمد شه کامکار	که زد بیدق عدل در هر دیار
غرض در چنین دولت کامیاب	درآمد به زنجیر نظم این کتاب

(کفاش اصفهانی، بی‌تا: ۱۰۲)

در کتاب *اعلام اصفهان* (مهدوی، ۱۳۸۶: ۲/۵۸۲) آمده است که کفاش اصفهانی، دو قطعه شعر در رثای عالم و فقیه نامدار اصفهان در عصر قاجار، حاج سیدمحمدباقر حجه‌الاسلام شفتی، سروده و بنای بقعه او در سال ۱۲۶۰ ق روی داده است؛ این اشعار در طرف شمال و جنوب گوشواره غربی مقبره، واقع در مسجد سید اصفهان به خط نستعلیق طلایی رنگ بر زمینه سفید گچ‌بری شده است.

از تخلص او چنین بر می‌آید که شغل کفشگری یا گیوه‌دوزی داشته و مولد و موطن او اصفهان بوده است. البته این کار مسبوق به سابقه است که شاعر تخلص خود را مناسب پیشه خود انتخاب می‌کرده است، نظیر عطار نیشابوری، قصاب کاشانی و زرگر اصفهانی و ... معلم حبیب‌آبادی نیز در کتاب *مکارم/آثار* این نکته را متذکر شده است (ر.ک: حبیب‌آبادی، ۱۳۲۷: ۷/۲۴۲۴)

۲-۲- نسخه‌شناسی دیوان میرزا حسن کفاش اصفهانی

نسخه اول (کگ): نسخه نخست از دیوان کفاش اصفهانی که جامع‌تر است در کتابخانه آیت الله گلپایگانی قم به شماره ۵۷۸۶-۲۹/۲۶ نگهداری می‌شود. آغاز نسخه چنین است:

نخستین به نام خداوند پاک
که ما را برانگیخت از آب و خاک

نسخه بدون ذکر کاتب و تاریخ کتابت، به خط نستعلیق است. ابعاد کاغذهای نسخه (۱۴/۳ × ۲۱/۳) است. این نسخه دارای ۲۵۶ برگ است و در هر برگ به طور متوسط ۱۴ سطر کتابت شده است.

نسخه دوم (کف): نسخه دانشکده ادبیات دانشگاه فردوسی مشهد است که با شماره نسخه ۲۰۲ فرخ در کتابخانه دانشکده ادبیات نگهداری می‌شود. آغاز نسخه چنین است:

دلا بگشا زبان اول به حمد خالق یکتا
که کرده خیمه هفت آسمان را

بی‌ستون برپا

در ادامه، کاتب تاریخ کتابت اثر را بدون ذکر نام خویش سه‌شنبه ششم ربیع‌الاول ۱۲۹۲ ذکر و از خوانندگان به دلیل وجود و حدوث اغلاط احتمالی عذرخواهی می‌کند. این نسخه به خط نستعلیق خوش در ۱۸۱ برگ ۱۵ سطری (۷/۵ × ۱۴/۵) با اندازه‌های (۱۴ × ۲۰/۵) کتابت شده است.

۲-۳- محتوای اشعار عاشورایی کفاش اصفهانی

رسالت شعر عاشورایی حفظ و زنده نگاه‌داشتن آرمان‌ها و ارزش‌های قیام امام حسین (ع) است. شاعران ادب فارسی به گونه‌های مختلف این حادثه عظیم را در سروده‌های خود منعکس کرده‌اند. ابعاد گسترده و گوناگون واقعه عاشورا سبب شده قرائت‌های مختلفی از آن شکل بگیرد؛ از جمله قرائت حماسی، قرائت عاطفی - احساسی، قرائت عرفانی - شهودی (حسینی، ۱۳۹۷: ۱۳۱) در ادامه، محتوای اشعار عاشورایی میرزا حسن کفاش از این منظر بررسی می‌شود.

۲-۳-۱- قرائت حماسی

بر اساس قرائت حماسی،

هر چند امام حسین علیه‌السلام و یارانش در روز عاشورا از نظر کمیت و عدّه در برابر سپاه چند هزار نفری عمر سعد اندک بودند، اما چون ایمان و باور الهی بسیار بالایی داشتند و از روحیه و انگیزه نبرد بسیار خوبی بهره‌مند بودند، با شجاعت و دلیری خاصی به میدان نبرد پا گذاشته و جنگیدند تا جایی که هر کدام از آنان برابر با چندین تن از سپاه یزید، توانایی مبارزه و جنگاوری داشتند. به تعبیر دیگر، نقش آفرینان تاریخ عاشورا و در رأس آنان امام حسین علیه‌السلام، انسان‌های فوق‌العاده و استثنایی بودند و حادثه‌ای را که آفریدند، حادثه‌ای بی‌نظیر - یا لاقول کم‌نظیر - در تاریخ اسلام بوده است (رنجبر، ۱۳۸۸: ۱۵۵).

«واقعه عاشورا به دلیل دلآوری‌ها و جانبازی‌های امام حسین (ع) و یارانش، تنوع وقایع، حضور

زنان و کودکان، دریغ داشتن آب و عوامل دیگر به خودی خود می‌تواند زمینه‌ساز ایجاد روایتی حماسی و درخور توجه باشد» (فروتن، ۱۴۰۲: ۱۷۵). خوانش حماسی واقعه عاشورا سبب می‌شود شاعر یا نویسنده به وقایعی اشاره کند که بیشتر به خرافات می‌ماند مانند وصف جنگاوری امام حسین (ع) و کشته شدن تعداد زیادی از لشکر کفار به دست او:

در آن رزم، پرورده مصطفی	ز تیغ دوسر همچو شیر خدا
جهان را به چشم عدو تار کرد	تن مرکبان را سبکبار کرد
به خود از زدی تیغ بر زین رسید	و گرد زدی به گردن سر از تن پرید
ز بس شد نگون سر ز پیکر به خاک	به خون بس تپان شد تن چاک‌چاک
ز بس کشته غلطید بر وی هم	ز بس سرنگون شد به میدان، علم
شد از کشته و زنده زخم‌دار	به جنگاوران بسته راه فرار

(کفاش اصفهانی، بی‌تا: ۴۹۷)

و آمدن شاه جَنیان - زعفر جَنی - برای یاری امام حسین:

زَعفر آمد روز عاشورا به امداد حسین	یساور بی‌یساوران بی‌یار و بی‌یاور نبود
شاه دین خود خواست تا غلطد به خون خویشتن	ورنه زَعفر لشکرش از کوفیان کمتر نبود

(همان: ۱۱۶)

و ذکر تعداد بی‌شمار زخم‌های بدن امام حسین (ع):

از هزار و نهصد و پنجاه زخمش غم نبود گر نه اندر دل غم عباس مهرخسار داشت
(همان: ۲۸۰)

و اشاره به تعداد زیاد لشکر کفار:

صدهزاران لشکر بیدادگر	بسته بر جنگ خدا یکسر کمر
-----------------------	--------------------------

(همان: ۳۴۹)

رجز و رجزخوانی از ویژگی‌های متون حماسی است، «غالباً پهلوان قبل از اینکه از زبان شمشیر استفاده کند و با ابوهی از جنگ‌افزارها در عرضه نبرد حضور یابد، از سلاحی برنده‌تر و تأثیرگذارتر با عنوان رجز و رجزخوانی و به تعبیر بلاغی شمشیر زبان بهره می‌گیرد» (ربیع قهفرخی، شاه سنی، ۱۴۰۱: ۱۴۶). امام حسین (ع) در روز عاشورا در چندین نوبت در میدان جنگ به رجزخوانی پرداخت و در آن‌ها به بیان نسب و اصالت خود و پلیدی و پلشتی قوم نابکار یزید اشاره کرد. ابیات زیر، نمونه‌ای از این رجزخوانی است:

من آنم که مانند من کردگار	نخواهد کند خلق در روزگار
منم آن‌که از رتبه مانند من	نکرده است خلقت، خداوند من
منم سید و سرور عاشقان	منم باعث بخشش عاصیان
منم نور خلاق ارض و سما	منم زیب دوش حبیب خدا...

(کفاش اصفهانی، بی‌تا: ۱۴۸)

۲-۳-۲- قرائت عرفانی

قرائت عرفانی از درهم‌تنیدگی حادثه عاشورا با عشق و عرفان پدید آمده است؛ زیرا «نهضت کربلا تنها جانمایه سروده‌های آتشین، طوفان برانگیز و ظلمت‌ستیز نیست، بلکه در قلمرو عرفان و سلوک و ارائه سرمشق در عشق و پاک‌باختگی نسبت به معشوق نیز همواره مضمون سروده‌های عمیق عارفانه بوده است» (سنگری، ۱۳۸۰، ج ۱: ۶۱). وجود اصطلاحاتی همچون عشق، عاشق، محبت، رضا، تسلیم، صبر، جهاد، قرب، قربانی، بقا، با بسامد زیاد در دیوان کفاش اصفهانی نشان از قرائت عرفانی حادثه عاشورا دارد و بیت زیر نمونه‌ای از آن است:

یا حسین علی به کشور عشق   نیست در عاشقی تو را ثانی

(کفاش اصفهانی، بی تا: ۲۰۳)

کفاش در اشعار خود به ترسیم بُعد عرفانی شهدای کربلا می‌پردازد، آنان که برای نیل به معشوق از خود می‌گذرند و با شوق به کوی دوست رهسپار می‌شوند:

عاشقان آن لذتی کز لعل دلبر یافتند	کشتگان کربلا از آب خنجر یافتند
کشتگان کربلا چون از رضا دادند سر	از خدا در هردو عالم تاج و افسر یافتند
سر به دریای بلا بردند چون در راه دوست	خویشتن [را] در کنار حوض کوثر یافتند

(همان: ۳۳۴)

در غزل زیر مناظره عقل و عشق در رفتن امام حسین (ع) به میدان نبرد آمده است:

چون شه دین کرد عزم رزم کفار دمشق	با زبان حال می‌گفتند او را عقل و عشق
عقل گفتا ترک رزم لشکر کفار کن	عشق گفتا زو سر و جان را فدای یار کن
عقل گفتا پیکرت را تیرباران می‌کنند	عشق گفتا عاشقان ترک سر و جان می‌کنند
عقل گفتا هین به دست قاتل تو خنجر است	عشق گفتا عاشقان را کی غم از جان و سر است

(همان: ۲۷۰)

یکی از مفاهیم عارفانه عاشورا عهد و پیمان امام حسین (ع) در روز الست با خداوند است که کفاش اصفهانی بارها به آن اشاره کرده است:

شاه دین فرمود با زعفر که در روز الست   عاشقان حق کمر در دادن سر بسته‌اند

(همان: ۲۳۲)

می‌توان گفت با این نگاه به عاشورا و وقایع آن

به‌جای آنکه در آنچه که شهادت به خاطر آن واقع می‌شود و برتر از شهادت است تفکر شود، به خود شهادت پرداخته شده است و به جای آنکه شهادت وسیله‌ای برای هدف‌های متعالی‌تر و برتری همچون کفرزدایی، تحقق بخشیدن کرامت‌های انسانی و شرک‌زدایی تلقی شود به‌عنوان هدف و مهم‌ترین اصل عاشورایی مطمح نظرها واقع شده است و اهدافی که امام به خاطر آن از زندگی خود و حتی اهل بیتش گذشت

مغفول مانده است (ضیایی، ۱۳۸۵: ۲۱).

ابیات زیر از کفاش اصفهانی نمونه‌ای از این نگاه به شهادت امام حسین (ع) است:

جز این غم ندارم غمی در جهان	که ترسم به امر خدا از جنان
فدا آردم عاقبت جبرئیل	نگردم به شمشیر قاتل قتیل
بمیرم از این غصه دردناک	برم آرزوی شهادت به خاک
خوشا آب شمشیر اهل دمشق	خوشا سرخ‌رویی به میدان عشق
خوشا تیرباران شدن نزد یار	خوشا ضربت خنجر آبدار

(کفاش اصفهانی، بی‌تا: ۱۴۷)

۲-۳-۳- قرائت تقدیرگرایانه

قرائت دیگر از عاشورا، قرائت تقدیرگرایانه است که بر اساس آن «گویی امام حسین و یارانش در کربلا به چنین سرنوشتی مجبور بودند و همه مصائب و بلاهایی که در عاشورا و پس از آن در اسارت متحمل شدند خدا طوری مقدر کرده بود که آنان به هیچ رو نمی‌توانستند از آن تخلف کنند» (ادوای، وکیلی، ۱۳۹۵: ۱۶۴). در دیوان حسن کفاش در همین ارتباط می‌خوانیم:

ای که گفתי شه دین بهر چه آمد به عراق؟	لوح تدبیر کجا خامه تقدیر کجا
---------------------------------------	------------------------------

(کفاش اصفهانی، بی‌تا: ۳۰۰)

یکی از بنیادی‌ترین کارهای بنی‌امیه بعد از واقعه عاشورا تأکید بر جبری بودن این حادثه است تا با تطبیق آن با مشیت الهی راه را بر اعتراض و قیام‌های احتمالی ببندند (برای آگاهی بیشتر ر.ک: ضیایی، ۱۳۸۱: ۱۳۶). در شعر کفاش بارها به این امر اشاره شده است:

فلک ز راه ستم چون در عتاب گشاید	نخست از رخ اهل حرم نقاب گشاید
ز جور چرخ تن نازپروریده زهرا	ز تیر ظلم بر او بال چون عقاب گشاید
به نور چشم نبی چرخ راه آب ببندد	که سیل خون ز دل آل بوتراب گشاید

(کفاش اصفهانی، بی‌تا: ۳۲۶)

واژه چرخ در دیوان کفاش بسیار استفاده شده و صفاتی چون ستمگر، پراتش، واژگون، دون، ستم، جفاجو، دون‌پرور و پراتش به آن نسبت داده شده است که از همین اعتقاد و قرائت نشأت گرفته است. کفاش در باب فجایع عاشورا قضا و قدر را مقصر می‌داند و همه چیز را به گردن فلک و چرخ و آسمان می‌اندازد:

ز ظلم چرخ بداختر به دست خنجر بُران	به سینه شه دین شمر نابکار نشیند
------------------------------------	---------------------------------

(همان: ۲۲۶)

ای وای که شد از روش چرخ ستمگر	خورشید سر دوش نبی زیب سنان را
-------------------------------	-------------------------------

(همان: ۲۹۰)

برداشت جبرگرایانه از قیام عاشورا، نه تنها فاقد هرگونه برداشت سیاسی بر ضد شاهان و حاکمان ستمگر بوده است، بلکه به گونه‌ای مؤید وضعیت حاکم و اعمال آنان نیز بوده است.

بعد الگوپذیری قیام عاشورا که مبارزه با هر نوع ظلم و دین‌ستیزی در هر عصر و زمانه است نیز مورد غفلت شاعران مرثیه سرا قرار گرفته است. این غفلت سبب می‌شد هرگونه ستم و بی‌عدالتی حاکمان و پادشاهان در حق مردم بدون آنکه به مشروعیت و حقانیت آنان آسیبی بزند، تقدیر الهی تلقی شود و از سوی دیگر هرگونه اعتراض مردم نسبت به ظلم و بی‌عدالتی پادشاهان اعتراض به قضا و قدر تلقی گردد (ر.ک: رنجبر، ۱۳۸۹: ۳۱۳).

۲-۳-۴- قرائت مسیحانه

از اعتقادات مسیحیان آن است که «به خاطر گناه آدم، نسل بشر نیز گناهکار شد و خدا برای رهانیدن بشر از گناه، عیسی (ع) را فرستاد تا بر صلیب رود و کفاره گناه آدم شود» (مفتاح و ربانی، ۱۳۹۳: ۱۴۳) این اعتقاد در میان برخی از شیعیان نیز نفوذ کرده و آنان بر این باورند که امام حسین (ع) کشته شد برای آنکه گناه امت را به دوش بکشد تا ما گناه کنیم و خیالمان راحت باشد. امام حسین (ع) کشته شد برای اینکه گناهکار که تا آن زمان کم بود، بیشتر شود! (مطهری، ۱۳۹۰: ۲۲/۱-۲۱). این اندیشه در دوره قاجار نمود خاصی داشته است و در آثار بعضی از مقتل نویسان و مورخان تاریخ عاشورا و خطیبان و واعظان به وضوح دیده می‌شود. کفاش اصفهانی در توجیه شهادت امام حسین می‌سراید:

تو سر داده‌ای تا اطاعت کنی مگر عاصیان را شفاعت کنی...
 به خون غوطه سبط پیمبر زند که ما را به محشر شفاعت کند
 (کفاش اصفهانی، بی‌تا: ۱۱۶)

کجا باشد ای دوستان این روا که از بهر جرم و گناهان ما
 به خون غوطه سبط پیمبر زند که ما را به محشر شفاعت کند
 سه روز آل طاها نوشند آب که ما را برون آورند از عذاب

(همان: ۱۱۷)

تشویق و ترغیب به عزاداری و گریستن در رثای امام حسین (ع) تا حد زیادی برخاسته از این خوانش است؛ زیرا اعتقاد بر این است که این گریه و مصیبت هر گناهی را محو می‌کند:

گریه بر شاه شهیدان از پی عذر گناه به بُود از قطره‌ای بهر تو باشد چون نصوح

(همان: ۹۱)

گریه بر امام حسین (ع) و یارانش و ثواب و نقش آن در امحای گناهان ریشه در احادیث بسیاری دارد. در حدیثی منقول از امام رضا (ع) آمده است: «إِنَّ يَوْمَ الْحُسَيْنِ أَقْرَحَ جُفُونَنَا وَ أَسْبَلَ دُمُوعَنَا وَ أَذَلَّ عَزِيزَنَا بِأَرْضِ كَرْبٍ وَ بَلَاءٍ وَ أَوْرَثَنَا [يَا أَرْضُ كَرْبٍ وَ بَلَاءٍ أَوْرَثْنَا] الْكَرْبَ [وَ] الْبَلَاءَ إِلَى يَوْمِ الْإِنْقِضَاءِ فَعَلَى مِثْلِ الْحُسَيْنِ فَلْيَبْكِي الْبَاكُونَ فَإِنَّ الْبُكَاءَ يُحْطِ الذُّنُوبَ الْعِظَامَ» کشته شدن امام حسین علیه‌السلام اشک‌های ما را ریزان و پلک‌های چشمان ما را مجروح و در کربلا عزیز ما را ذلیل کرد. گریه کنندگان باید بر حسین (ع) گریه کنند.

گریه بر او گناهان بزرگ را می‌ریزد (مجلسی، ۱۴۰۳ ج ۴۴: ۲۸۴).

با صد هزار کوه گنه خرمم که کس
جز شاه تشنه شافع روز شمار نیست
(کفاش اصفهانی، بی تا: ۳۲۲)

عفو گنه هست این عزا، راه سقر ظلم و جفا
اینک نمودم از وفا هم دانه و هم دام را
(همان: ۳۰۹)

۲-۳-۵- قرائت عاطفی و احساسی

بعد تراژیک و سوگوارانه عاشورا از ابعاد مهمی است که همه شاعران عاشورایی به آن پرداخته‌اند. آشکار است که نگاه به واقعه عاشورا از بعد تراژیک و احساسی امری بدیهی و معمول است و این حادثه پیوندی عمیق با احساس و عاطفه دارد، اما متأسفانه بیشتر شاعران به ویژه شاعران دوره قاجار با به کار بردن تعابیری مانند تشنگی، غریبی، یتیمی، بیماری، اسارت و آوارگی در اشعارشان در تلاش برای خشنودی و رضایت مخاطبان هستند و از آنجا که این رویکرد تأثیرگذاری بیشتری بر مخاطبان دارد و با باورها و اعتقادات مردم ناسازگار نیست، عوام آن را پذیرفته‌اند.

این ویژگی به شکل برجسته‌ای در اشعار عاشورایی کفاش اصفهانی وجود دارد. صفاتی که برای خاندان امام حسین (ع) استفاده می‌شود بیانگر این مطلب است؛ مانند زینب محزون، زینب مضطر، زینب خونین جگر، زینب افگار، زینب بی‌خانمان، زینب بی‌یار، سجاد دلخون، سجاد گریان، سجاد بیهوش، عابد غمزده، عابد بیمار، عابد زار، ام‌کلثوم ستم‌کش. از سوی دیگر تأکید بسیار زیاد بر تشنگی امام حسین (ع) و یارانش در این اشعار قابل توجه است. صفاتی که در این ارتباط به آن‌ها نسبت می‌دهد؛ امام تشنه‌لب، عباس جگر تشنه، عباس لب تشنه، اکبر لب تشنه، شاه تشنه‌لب، غریب تشنه، اطفال تشنه‌لب، حسین تشنه‌لب، شه تشنه‌لبان. بی‌شک تأکید بر این جنبه از عاشورا حاصل شرایط اجتماعی و تاریخی است.

گفتمان مسلط عاشورا مع الأسف، گفتمان تراژیک بوده که آن هم با نگاه اسطوره‌ای نوعی گرایش متافیزیکی اغراق‌آمیز و غلوگونه آمیخته شده و بیش از این که نسبتی با واقعه حماسی-عرفانی عاشورا داشته باشد، انعکاس اجتماعی سوگواری‌های شخصی و دردهای فردی-جمعی و بارخوانی آلام تاریخی و خشونت‌ها و ستم‌هایی است که بر خود ما رفته است و عاشورا، ملجأ و پناهگاهی تا در سایه اندوهبار آن بر سرنوشت خویش گریه ساز کنیم یا در بهترین شرایط هدف ما این است که با گریستن برائت وجدان و سبکباری روحانی پیدا کنیم بدون آن که تأمل و تفکری عمیق در بنیاد، ذات و آثار این واقعه داشته باشیم (ضیایی، ۱۳۸۷: ۳۴۴).

کفاش اصفهانی با تأثیر از مقتل‌نویسان قبل از خود، مواردی را به امام حسین (ع) نسبت می‌دهد که هرچند احساسات و عواطف شنونده را برمی‌انگیزد، باعث می‌شود شخصیت والای امام، ضعیف جلوه کند. از جمله وقتی امام از دشمنانش می‌خواهد که به او اجازه

دهند به تا به زنگبار یا فرنگ رود و از جنگ کناره‌گیری کند که با فلسفه قیام او اصلاً سازگار نیست:

گذارید ای قوم بی‌نام و ننگ
رؤم با حریم نبی در فرنگ
گذشتم ز خون جوانان خویش
مخواهید زین بیش ما را پریش
رضایم روم جانب زنگبار
که زینب نگردد بر اشتر سوار
(کفاش اصفهانی، بی تا: ۴۸۴)

در عصر قاجار، پادشاهان مستبد که به دنبال کسب مشروعیت برای حکومت خود بودند، بعد احساسی قیام عاشورا را پررنگ و شعرا را به آن تشویق کردند. کفاش اصفهانی نیز در همه اشعار خود بر ابعاد احساسی و تراژیک عاشورا تأکید داشته است. تأکید بر عطش و تشنگی، انتساب حزن و اندوه و گریه‌های زیاد به امام و خاندانش و شکوه و شکایت‌های زیاد امام و حضرت زینب در اشعار او فراوان است. از جمله درباره غربت امام حسین (ع) و یارانش چنین می‌گوید:

امام بی کس [و] بی یار با تمام غریبان
به بند لشکر کفار روسپاه درآمد

(همان: ۱۲۸)

و در گفتگویی که بین دختران امام حسین (ع) و یزید صورت می‌گیرد از زبان دختران آمده است:

هم یتیم و هم اسیر و هم غریب و هم به دل
داغ‌ها داریم از مرگ برادر ای یزید

(همان: ۱۳۶)

تأکید بر این بعد از قیام عاشورا سبب ورود بسیاری از خرافات و داستان‌های جعلی و عوام‌پسند به حوادث واقعی شده است که کفاش اصفهانی هم برخی از آن‌ها را در اشعارش ذکر کرده از جمله آمدن زعفر و لشکر جنیان برای یاری امام، عروسی قاسم با دختر عمویش در روز عاشورا، حکایت شیر و فزه در کربلا، حضور لیلا مادر علی اکبر در کربلا. یکی از نمونه‌های ابداعات و تحریفات در دیوان این شاعر، اشاره ایلچی فرنگ در دربار یزید است که در حمایت از امام حسین (ع) و خاندانش به یزید اعتراض می‌کند (همان: ۱۸۱-۱۸۵).

از نمونه‌های تأثیرپذیری فرهنگ سنتی و مذهبی در تعزیه، شخصیتی به نام ایلچی فرنگ است که به اذعان مستشرقین، در منابع تاریخی از او مطلبی نبوده است. گویا با این کار قصد داشتند به اهل سنت و یا به سفرا و افراد ذی نفوذ سفارتخانه‌هایی که به تماشای تعزیه می‌آمدند، بفهمانند که مسیحیان نیز رابطه خوبی با امام داشتند (یاری و دیگران، ۱۴۰۱: ۱۴).

۲-۴- قالب‌های اشعار عاشورایی کفاش اصفهانی

میرزا حسن کفاش در اشعار عاشورایی خود به ترتیب بیشتر از قالب غزل، قصیده، مثنوی،

ترکیب بند، مسمط و ترجیع‌بند استفاده کرده است.

۲-۴-۱- غزل

بخش بزرگی از اشعار عاشورایی کفاش در قالب غزل سروده شده است و گاه از این غزل‌ها با عنوان «غزل مرثیه» یاد کرده است (کفاش اصفهانی، بی‌تا: ۲۲۰). «در شعر عاشورایی این عصر [قاجار] یکی از شایع‌ترین قالب‌ها، غزل است» (کافی، ۱۳۸۸: ۳۲۹). پیوستگی در محور عمودی از ویژگی‌های غزل کفاش اصفهانی است و او تمام غزل خود را به یک مضمون عاشورایی اختصاص داده است.

غزل‌سرایان دوره بازگشت ادبی به نظیره‌سرایی غزل‌های شاعران گذشته می‌پرداختند. کفاش اصفهانی نیز غزل‌های زیادی را تضمین کرده است. بیشترین نمونه‌های تضمین در آثار او از اشعار سعدی است، به طوری که گاه چندین مصراع از یک شعر سعدی را در شعر خود آورده و بین موضوع اشعارش با بیت‌های این شاعر پیوند برقرار کرده است. برای نمونه در غزل زیر یازده مصراع از سعدی آورده است:

در عزای زینتِ آغوش خیرالمرسلین «آسمان را حق بود گر خون بیارد بر زمین»

از بهشت ای شافع محشر ز ظلم کوفیان سر برآر و این قیامت در میان خلق بین

خون حلق کشتگان تشنه‌کام کربلا «ز آسمان بگذشت ما را خون دل از آستین»

خون حلق زینت عرش خدا را ریختند «هم به آن حاکی که خاقانان نهادندی جبین»

آن که شیرین‌کام شد از داستان کربلا «تا قیامت تلخ گردد در دهانش انگبین»

رفت از دنیا حسین و تیره گردید آفتاب «قیلر در انگشتری ماند چو برخیزد نگین»

گر بگرید فاش پیغمبر ز اندوه حسین «خاک نخلستان بطحا را کند از خون عجین»

گر به چشم دل به دریا بنگری از این عزا «می‌توان دانست بر رویش ز موج افتاده چین»

آن کسانی را که می‌گیرند زین ماتم بود «کمترین دولت مر ایشان را بهشت برترین»

چشم شاه کربلا در خاک و خون بودی بود «روح پاکش در جوار لطف رب العالمین»

آه زینب در عزای اکبر، آتشبار بود «مهربان را دل بسوزد از فراق نازنین»

ز انس شاه دین گهی بر دوش احمد گه نبی [؟ کنا] «آسمان گاهی به مهر است و گهی باشد به کین»

(کفاش اصفهانی، بی تا: ۲۴۴)

بعد از سعدی، بیشترین تضمین از اشعار حافظ است، برای نمونه در این غزل پنج مصرع حافظ را تضمین کرده است:

شهادت خنجر کین تا امام بی کس شد

فغان ز اهل حرم تا به چرخ اطلس شد

چرا ز غم نخروشم که در جهان، مغلوب

شب‌ی به بزم اسیران کربلا در شام

سکینه گفت در آن شب سر حسین علی

سر حسین علی بر سنان کین در شام

فغان و آه که از قتل نور چشم رسول

خوشا دلی که به گلگشت کربلای حسین

بگو تو مرثیه کفاش و از غزل بگذر

«دل رمیده ما را انیس و مونس شد»

«به غمزه مسأله آموز صد مدرس شد»

جهان به کام یزید پلید ناکس شد

«فدای عارض نسرین و چشم نرگس شد»

«چرا که حافظ از این راه رفت و مفلس شد»

(همان: ۱۰۲)

کفاش علاوه بر شعرای بزرگ، به دیوان شاعرانی که شهرت زیادی نداشتند و شعرای

هم عصر خود نیز نظر داشته است و در مواردی اشعار آنان را تضمین کرده است. بیت‌هایی

از عاشق اصفهانی، مجمر اصفهانی، قانی شیرازی، همای شیرازی، فروغی بسطامی، حاجب

شیرازی، یغمای جندقی، زرگر اصفهانی و... در دیوان وی، تضمین شده است.

تتبع و نظیره‌سرایی از دیگر ویژگی‌های غزلیات کفاش است. او در نظیره‌سرایی بیشتر وزن

و قافیه و ردیف را تقلید کرده است و مضمون شعرش با شعر سرمشقش تفاوت دارد. او از

غزل حافظ با مطلع:

حاصل کارگه کون و مکان این همه نیست

باده پیش آر که اسباب جهان این همه نیست

استقبال کرده و چنین سروده است:

گفت شاه شهدا دادن جان این همه نیست

در ره دوست، گذشتن ز جهان این همه نیست

(همان: ۸۲)

و در استقبال از غزل محتشم کاشانی با مطلع:

با رقیب آمد و این غمکده را در زد و رفت
در نزد آتش غیرت به دلم در زد و رفت
سروده است:

بوسه بر دست شه دین، علی اکبر زد و رفت
آتش غم به دل سبط پیمبر زد و رفت

(همان: ۸۶)

کفاش اصفهانی گاهی از قالب غزل برای سرودن «پیش‌واقعه» یا «پیش‌مجلس» استفاده کرده است. «قبل از شروع به تعزیه، معمول بود که شبیه‌خوان‌ها روی تخت محل اجرای نقش در دو طرف مقابل هم صف می‌کشیدند. بزرگ‌ترها یک طرف و بچه‌خوان‌ها در طرف دیگر اشعاری می‌خواندند که اصطلاحاً به آن پیش‌واقعه می‌گفتند» (مشحون، ۱۳۷۶: ۴۰۹). کفاش معمولاً پیش‌واقعه را با بیتی آغاز می‌کند که با ابیات بعد هم‌قافیه نیست و شخصی نقش گوینده یا راوی را دارد. به عنوان نمونه:

گفت لیلا در قفای او به صد آه و فغان آه کز دست من ای صاحب‌دلان، دل می‌رود از حرم خندان و خرم رو به قاتل می‌رود ذوالفقار حیدر صفر حمایل می‌رود تا به میدان هر قدم صدبار در گل می‌رود کشتی ماتم نشینان کی به ساحل می‌رود ناقه در گل مانند و در آب محمل می‌رود در میان خون دل، منزل به منزل می‌رود تا به شام، اهل حرم را در مقابل می‌رود یا که شاهی سوی ملکی با قبایل می‌رود دختر شیر الهی با سلاسل می‌رود خون دل از دیده مجنون و عاقل می‌رود	کرد چون اکبر به میدان، رو ز ظلم کوفیان سوی میدان اکبر شیرین شمایل می‌رود نوجوانم بس که دارد شوق سر دادن به سر تاج پیغمبر به سر، درع ابوطالب به سر مرکب با کبر و زاش کچشم اهل بیت عابدین گفتا که از دریای اشک بی‌کسان گفت زینب امشب از اشک اندر آن کاروان زینب از کرب و بلا تا شام با اهل حرم بدر سرنیزه سردسلطان دیدن چون آفتاب این سر سلطان دین بر نیزه با اصحاب خویش موپیشان با غزالان حرم در شهر شام هرکجا کفاش ذکر این مصیبت می‌کند
--	--

کفاش در غزل‌های عاشورایی خود از عنصر گفتگو بسیار استفاده کرده است که سبب شده غزل او تا حدی روایی شود.

سکینه گفت سکینه است نامم ای کافر سکینه گفت بدان باب من حسین علی است سکینه گفت از آن رو که نامسلمانی سکینه گفت که چون از خدا نمی‌ترسی سکینه گفت ز خوف سیاه بدخویت	یزید گفت که نام تو چیست ای دختر؟ یزید گفت بگو باب تاجدار تو کیست؟ یزید گفت چرا این قدر هراسانی؟ یزید گفت چرا همچو بید می‌لرزی؟ یزید گفت چرا رفته رنگ از رویت؟
--	---

(همان: ۲۴۷)

برخی از غزل‌های کفاش به قصیده شباهت دارند. استفاده از غزل‌های قصیده‌گونه در

سرایش شعر عاشوراییِ دوره بازگشت را می‌توان چنین توجیه کرد: از سویی ضرورت رجوع به سنت‌های گذشته از جمله استفاده از قالب قصیده در موضوعاتی چون مدح و مرثیه و از دیگر سو، توجه به قوت و شدت بیان احساسات در قالب غزل و نیز پویایی و خوش‌ساختی ذاتی غزل، موجبات بهره‌گیری از قالبی بینابین را فراهم آورده است (نوری، حیدری جمشیدی، ۱۳۹۳: ۱۴۰).

۲-۴-۲- قصیده

در دوره بازگشت ادبی، قالب قصیده از قالب‌های مورد توجه شاعران بود. آن‌ها در اقتفا به شاعران بزرگ و برجسته به این قالب توجه کردند. بیان حوادث عاشورا نیز در این قالب بر اهمیت آن افزوده است.

یکی از حلقه‌های مهم زبانی که قصیده را، خصوصاً از جنبه عاطفی و صور خیال، به غزل نزدیک کرده است، همین نوع قصاید کوتاه رثایی است. برخلاف قصاید کوتاه مدحی، این قصاید از لحاظ موسیقی بیرونی و صورخیال ساختار زبان ساده‌تری دارد و به دلیل مضمون آن (مرثیه) بسیار عاطفی است؛ از همین روی ساختار زبانی این قصاید به زبان «غزل» بسیار نزدیک است (اسماعیلی و دیگران، ۱۴۰۱: ۱۸۵).

آن شهنشاهی که در کرب و بلا یاور نداشت در شهادت، رتبه‌اش را هیچ پیغمبر نداشت
لشکر هفت‌آسمان بودند در فرمان او من غلط گفتم که سبط مصطفی یاور نداشت
کس نگوید وارث شیر خدا در کربلا پنجه خیرکن و بازوی اژدر در نداشت
(کفاش اصفهانی، بی تا: ۳۲۴)

انسجام و ساختار منظم از ویژگی‌های قصاید کفاش است. او در شکل و ساختار قصیده به قصاید سنتی توجه ندارد. قصیده بالا را بدون مقدمه آغاز کرده و از دیگر قسمت‌های قصاید سنتی مانند تخلص و تنه و شریطه در آن خبری نیست؛ اما در قصیده بهاریه‌اش نوزده بیت آغازین را به وصف بهار می‌پردازد و از بیت بیستم این‌گونه وارد مرثیه امام حسین (ع) می‌شود:

فضای باغ و بوستان‌ها شود از ارغوان رنگین چو دشت کربلا از خون حلق زاده زهرا
تگرگ آرد به یاد از تیرباران ستمکاران که می‌بازید چون باران به جسم شافع فردا
(همان: ۲۷۳)

کفاش در شریطه قصاید به‌جای خواسته‌های مادی به درخواست‌های معنوی روی آورده است. در دعای تأبیدیه دشمنان اسلام را نفرین و مسلمانان را دعا می‌کند و آرزوی تعجیل در فرج امام زمان را دارد و سرانجام برای خود عاقبت‌بخیری می‌طلبد. برای نمونه:

یارب به حق خوان عطایت که در دو کون نعمت به بندگان ز کرم بیکران دهد
یارب به مصطفی که لوای محبتش اصحاب را بر در خود سایبان دهد
یارب به بوتراب که مهرش به بزم قرب احباب را به تخت تقرب مکان دهد

نور و ضیا به روضه روحانیان دهد
بر ناریان بهشت برین را توان دهد
در راه دوست سینه به تیر و سنان دهد
شیطان دون، فریب به پیر و جوان دهد
بی مهر آل احمد مختار، جان دهد
کفاش را ز مرگ به گیتی امان دهد
(همان: ۱۶۰)

یارب به حق دختر احمد که طلعتش
یارب به مجتبی که ز عزت به روز حشر
یارب به خون شاه شهیدان که از وفا
نگذار در قلمرو دین محمدی
مپسند آنکه بر ملک الموت مسلمی
تقدیر کن که قابض ارواح کائنات

۳-۴-۲- ترکیب‌بند

محتشم کاشانی با ترکیب‌بند معروف خود، این قالب را به‌عنوان یکی از پرکاربردترین قالب‌های شعر عاشورایی معرفی کرد. در عصر قاجار شاعران زیادی با قالب ترکیب‌بند به استقبال محتشم رفتند. میرزا حسن کفاش نیز ترکیب‌بندی در پنجاه و هشت بند سروده است. وزن این ترکیب‌بند فاعلاتن مفاعلهن فعلن و در بحر خفیف مسدس مخبون است که استفاده از این بحر آرام و آهنگین برای این مضمون مناسب و به‌جا بوده است. در ترکیب‌بند کفاش مانند ترکیب‌بند محتشم اگر ابیات ترکیب را جداگانه در نظر بگیریم، حکم مثنوی را دارد. قوافی بندها بر اساس ترتیب الفبایی است و شاعر از همه حروف الفبا غیر از پ، ژ و چ در قافیه یا حرف پایانی ردیف استفاده کرده است. هر بند ده بیت است و بعضی از بندها مردف هستند. ردیف‌های اسمی و فعلی این ترکیب‌بند افتاد، زد، شدند، است، عبث، چرخ، لذیذ، خلاص، عرض، غلط، خداحافظ، طلوع، چراغ، کرب و بلا هستند.

بیت اول ترکیب‌بند:

ای مه آسمان مهر و وفا   زینت عرش خالق یکتا

(همان: ۱۵۹)

هرچند کل ترکیب‌بند کفاش بر محور عاشورا و امام حسین (ع) است، اما تنوع مضامین و ویژگی آن است و هر بند آن به بخشی از موضوع اصلی اشاره دارد.

۴-۴-۲- ترجیع‌بند

ترجیع‌بند از قالب‌های شعری است که همواره مورد استفاده شاعران بوده و «بیشتر شاعران ایران برای نظم در درجه اول اقسام ترجیعات و در درجه دوم قصیده را برگزیده‌اند. اغلب مرثی معروف و رقت‌انگیز زبان فارسی به صورت دو نوع، مخصوصاً نوع اول به قالب نظم ریخته شده است» (موتمن، ۱۳۷۱: ۷۸). تنها ترجیع‌بند کفاش اصفهانی در دوازده بند و در وزن فاعلاتن، مفاعلهن، فع لن و با بیت ترجیع زیر سروده شده است:

که حسین آفتاب ارض و سماست   شافع عاصیان به روز جزاست

(کفاش اصفهانی، بی تا: ۱۵۰-۱۵۹)

هر بند این ترجیع بند بدون بیت ترجیع نه بیت است و بندهای هشتم، نهم، دهم و یازدهم مردف است. بیت مطلع آن چنین است:

ای گل بوستان پیغمبر
بلبل باغ حیدر صفدر

۵-۴-۲- مسمط

یکی از قالب‌های احیاشده در شعر عاشورایی عصر قاجار مسمط است که بعدها به شعر مشروطه راه یافت (کافی، ۱۳۸۸: ۳۳۵). کفاش اصفهانی از این قالب شعری نیز بسیار استفاده کرده است. مسمط‌های او مثلث (کفاش اصفهانی، بی تا: ۳۱۶ و ۳۱۷)، مخمس (همان: ۲۲۳)، سدس (همان: ۳۰۷) هستند. از جمله سدس زیر:

چون زینب غم دیده از این قصه خبر شد
بنیاد دل اهل حرم زیر و زیر شد
جبریل امین گفت مرا خاک به سر شد
بی سرور و مولا ز ستم جن و بشر شد

تاریک از این واقعه خورشید و قمر شد

بر نوک سنان چون سر او گشت هویدا

عباس علمدار شهنشاه شهیدان
چون بود در آن معرکه سقای غریبان
آمد ز پی آب به احوال پریشان
افتاد دو دست از بدن آن مه تابان

در خاک تپان گشت چو آخسرو خوبان

بشکست به فردوس برین قامت طوبا

(همان: ۳۰۷)

مسمط تضمینی از دیگر انواع این قالب شعری است که در دیوان کفاش هم دیده می شود.

مسمط تضمینی عبارت از این است که شاعری، غزلی یا قطعه ای از شاعر دیگر را بر می‌گزیند و بر اساس مصراع‌های اول، با همان وزن و قافیه، ۳ یا ۴ مصراع می‌سراید و بیت برگزیده از شاعر دیگر را به دنبال آن می‌آورد (اشرف‌زاده، ۱۳۸۴: ۵).

در مسمط زیر شاعر ابیاتی از غزل سعدی را تضمین کرده است:

به میدان رفت چون عباس مه‌رو
کمان ازدها پیکر به بازو
دو چشمش را هر آن کس دید گفت او
«من از دست کمان‌داران ابرو»

«نمی‌آرم گذر کردن به هر سو»

تعالی‌الله ز صنع کبریایی
کجا فردوس را این دل‌گشایی
نیاشد ماه را این دل‌ربایی
«دو چشم خیره ماند از روشنایی»

«ندانم قرص خورشید است یا رو»

(همان: ۲۵۵)

گفته شده است مسمط بیشتر از هفت مصرع چندان معمول نیست (همایی ۱۳۷۰: ۱۷۳)؛
در دیوان کفاش اصفهانی مسمط مسجع نیز هست:

ای شیعه بیا خاک از این غم تو به سر کن   وز اشک جهان را همه پر لعل و گهر کن
از آه و فغان خون به دل جنّ و بشر کن   پیوسته ز غم ناله چو مرغان سحر کن
ارکان جهان را ز فغان زیر و زبر کن   چون کعبه از این واقعه نیلی تو به سر کن

بنشین به عزای پسرخواجه قنبر

(کفاش اصفهانی، بی تا: ۲۷۱)

۶-۴-۲- مثنوی

زینت الأنجمن در قالب مثنوی و در بحر متقارب بالغ بر دو هزار بیت است. موضوع این مثنوی، مدح و منقبت پیامبر (ص) و ائمه اطهار و مرثیه امام حسین (ع) است. کفاش اصفهانی در این مثنوی روایاتی را ذکر می‌کند که بیشتر آن‌ها با منابع معتبر دینی مطابقت دارد و این نشان از استفاده شاعر از این منابع در سرایش این منظومه دارد. در این منظومه نقل روایات و حوادث تاریخی گاهی با افسانه و تخیل در هم آمیخته است. بارزترین مشخصه موضوعی این مثنوی، پرداختن به مسئله امامت اهل بیت و هدایت‌گری خاندان عصمت و طهارت و احیای یاد و نام و فضایل آنان و بازگو کردن مظلومیت خاندان پیامبر به‌ویژه امام حسین (ع) و یاران باوفایش و افشای جنایت‌های ظالمان نسبت به آن‌هاست. ساختار و شیوه پردازش کلی اثر نشان می‌دهد که کفاش اصفهانی به شاهنامه فردوسی توجه داشته است؛ او مثنوی خود را در وزن و بحر شاهنامه سروده است و در قسمتی از آن، در مقام مفاخره نیز برآمده است:

کتابی که در نعت پیغمبر است   ز شه‌نامه‌ها جمله بالاتر است
کتابی که در ذکر آل عباس است   ببوسند گر پادشاهان رواست
غرض ای زبان باز گوهر بیار   برو در سرمدح هشت و چهار
مگو حرف شه‌نامه و جامه را   بگو مدح سلطان ایام را

(همان: ۸۲)

کفاش اصفهانی برای سرودن اشعار خود از قالب مثنوی و بحر رمل بهره برده است؛
دیوان او مثنوی مفصلی در بحر رمل با مطلع زیر دارد:

باز شد سیل سرشکم لاله‌رنگ   سینه‌ام شد چون دل عشاق، تنگ

(همان: ۳۷۲)

که به نبرد علی‌اکبر (ع) در روز عاشورا و شهادت وی می‌پردازد. کفاش در مثنوی مفصل دیگری (همان: ۳۹۷-۴۴۴) مبارزه و شهادت امام حسین (ع) را در روز عاشورا به تصویر کشیده است.

او گاهی از بحرهایمانند هزج مثنی‌اخریب مکفوف محذوف در سرایش مثنوی‌هایش

استفاده کرده است که برای سرودن مثنوی کمتر به کار رفته است
سر حلقه ماتم زده کان عابد بیمار
گلزار شده دامنش از دیده خونبار
(همان: ۲۶۱)

۵-۲- نوحه‌ها

یکی از انواع اشعار عاشورایی نوحه است که در اصطلاح

به نوعی از شعر فارسی اطلاق می‌شود که به انگیزه ارادت به حضرت حسین بن علی (ع) و خاندانش و در سوگ شهادت آن بزرگوار و یارانش، در ماه محرم، بویژه در ایام عاشورا، سروده می‌شود و در مراسم سوگواری ایام عاشورای حسینی با آهنگی خاص به وسیله نوحه‌خوانان، در مراسم سینه‌زنی، قرائت می‌گردد و جماعت سینه‌زن، زنجیرزن و سوگواران حاضر در مجلس، بندها و برگردان‌هایی خاص و یا مصراع‌ها و ابیاتی معین را از آن تکرار می‌کنند. بدین ترتیب نوحه، نوعی از مرثیه‌های مذهبی است و بخشی از ادب غنایی به شمار می‌آید که گاهی به لحاظ محتوا و مضامین و آهنگ‌های ویژه‌اش جنبه حماسی به خود می‌گیرد (رستگارفسایی، ۱۳۷۹: ۵).

نوحه‌های کفاش اصفهانی از جهت نوع بیان، ساده و رسا هستند و صنایع لفظی و معنوی در آن‌ها چندان نمودی ندارد و به زبانی قابل فهم و روشن سروده شده است. محتوای این نوحه‌ها و همان بیان تشنگی و مظلومیت امام حسین (ع) و خاندانش و ظلم و ستم یزیدیان است.

کفاش در سرایش نوحه‌هایش از بحر رمل (بحری مناسب برای بیان غم و اندوه) استفاده کرده است. «رمل آهنگی آرام و درعین حال متین و خوش دارد و می‌تواند ترنم‌های مصیبت‌زدگان دل‌سوخته را به نیکویی منعکس کند» (امامی، ۱۳۶۹: ۸۰) به عنوان نمونه:

پشت پیغمبر شکست از این عزا   سد اسکندر شکست از این عزا

(کفاش اصفهانی، بی تا: ۲۹۳)

شد حبیب تو ز خنجر یا حبیب   با تن صد چاک، بی سر یا حبیب

(همان: ۳۱۲)

نوحه زیر بر وزن مفعول مفاعیل مفاعیل فعولن = مستفعل مستفعل مستفعل فع لن و در بحر هزج مثنی‌اخر مکتوف مخذوف است:

یارب به خدایی خود ای خالق اکبر   بردار بلا را

یارب به قد سرو دل‌آرای پیمبر   بردار بلا را

یارب تو غفوری و رحیمی و کریمی   غفار و حلیمی

از کشور اسلام به خون سر حیدر   بردار بلا را

(همان: ۲۸۲)

نوحه در مواردی مانند نمونه بالا، در اصل قصیده‌ای است که بخش فرعی آن مانند ترجیع در آخر مصراع دوم ذکر می‌شود. این نوع در قالب مستزاد سروده شده است؛ نمونه دیگر:

مظلوم حسینم	تا شمر به حلق شه دین تیر بلا زد
مظلوم حسینم	در عرش برین روح آمین طبل عزا زد
آن شوم ستمکار	ای وای که در ماریه فرزند زناکار
مظلوم حسینم	خنجر به گلوی پسر شیر خدا زد

(همان: ۳۳۲)

در گونه‌ای دیگر، نوحه، قصیده‌ای مسمط‌گونه است که قسمت فرعی آن مانند ترجیع، بعد از هر بیت تکرار می‌شود:

اصغر از لب تشنگی گشته کباب	گفت شاه تشنه‌لب در آفتاب
رحمی آخر کوفیان، رحمی آخر کوفیان	
از برای خاطر یک جرعه آب	آمده فرزند فخر انبیا
از حرم نزد شما رحمی آخر کوفیان	
بسر شما نازل کند داور عذاب	گر علی‌اصغر بمیرد تشنه‌لب
دور نبود کز غضب رحمی آخر کوفیان	

(همان: ۵۶)

تکرار از ویژگی‌های اصلی نوحه است که هم جنبه موسیقایی آن را تقویت می‌کند هم موجب تأثر و اندوه بیشتر می‌شود. در نوحه‌های کفاش این ویژگی به اشکال مختلف دیده می‌شود؛ از جمله تکرار یک یا چند واژه در آغاز بیت:

می‌شود از خنجر شمر ستمگر سر جدا	امشب است آن شب که فردا شهسوار کربلا
می‌شود از گردش افلاک دست از تن جدا	امشب است آن شب که فردا حضرت عباس را
می‌شود اکبر شهید از ظلم اولاد زنا	امشب است آن شب که فردا در حضور شاه دین

(همان: ۲۸۶)

نوحه‌خوانان معمولاً در پایان عزاداری با توسل به معصومین (ع) و با تضرع به درگاه الهی نوحه‌ای می‌خوانند و برای برآورده شدن حاجات عزاداران دست به دعا برمی‌دارند؛ نمونه‌ای از این نوع در دیوان کفاش:

رفع کن از دوستان و تعزیت‌داران، بلا را	شادکن یارب ز رحمت روح شاه کربلا را
بین پریشان حال ما را دور کن از ما بلا را	ای خدا ما روسیاهان شرمساریم از گناهان
حالیما از مُلک ایران دور کن یارب بلا را	پشت ما در هم شکسته‌الامان از بار عصیان

(همان: ۲۸۲)

۳- نتیجه‌گیری

در این نوشتار اشعار عاشورایی میرزا حسن کفاش اصفهانی از جنبه محتوا و مضمون،

قالب و نوحه سرایی بررسی شد و نتایج این ارزیابی نشان داد که در اشعار عاشورایی او قرائت‌های مختلف عارفانه، جبرگرایانه، مسیحانه، عاطفی و احساسی و حماسی و اسطوره‌ای دیده می‌شود. با توجه به شرایط و دوره زندگی شاعر و مقتضیات آن، بعد تراژیک و عاطفی در شعر کفاش پررنگ‌تر است. در این قرائت، شاعر بر جنبه‌های سوگوارانه و واقعه عاشورا تأکید می‌کند و دلیل آن تأثیرگذاری بیشتر بر مخاطب است. کفاش اصفهانی در سرایش اشعار عاشورایی خود از بیشتر قالب‌های شعری استفاده کرده است، اما از غزل، قصیده و مثنوی بیشترین بهره را برده است. نوعی از غزل‌های پربسامد در دیوان کفاش، غزل‌های تضمینی اوست که در آن‌ها غزل شاعران قبل و معاصر خود و بیشتر غزل سعدی و حافظ را تضمین کرده است. کفاش علاوه بر آن که مثنوی‌ای با نام زینت‌الأنجمن درباره امام حسین (ع) سروده، از این قالب شعری در دیوانش نیز استفاده کرده است. نوحه‌های کفاش اصفهانی از جهت نوع بیان، ساده و رسا هستند و صنایع لفظی و معنوی در آن‌ها چندان نمودی ندارد و به زبانی قابل فهم و روشن سروده شده‌اند؛ به‌طور کلی کفاش اصفهانی در سرایش اشعار عاشورایی بیشتر به سادگی و روانی کلام و الفاظ توجه داشته است و بیشتر بر صحنه‌های حزن‌انگیز تأکید دارد. در شعر او آرایه‌پردازی و مضمون‌سازی چندان مورد توجه نیست.

کتابنامه

- آذر، اسماعیل. (۱۳۸۸). شکوه عشق؛ تاریخ و شعر عاشورا. تهران: سخن.
- ادوای، مظهر و وکیلی، هادی. (۱۳۹۵). «بازتاب واقعه عاشورا در ادبیات هورامی»، فصلنامه شیعه‌شناسی. س ۱۳. ش ۵۴. صص ۱۴۱-۱۷۲.
- اسماعیلی، محمدحسین؛ رنجبر، ابراهیم؛ خاکپور، محمد. (۱۴۰۱). «بررسی و تحلیل ساختار زبانی و رده‌بندی قصاید کوتاه خاقانی». متن پژوهی. س ۲۶. ش ۹۴. صص ۱۷۱-۱۹۶.
- اشرفزاده، رضا. (۱۳۸۴). «مسمط و تحول آن از چهارپاره تا چارپاره»، فصلنامه تخصصی ادبیات فارسی دانشگاه آزاد مشهد. ش ۷ و ۸. صص ۲-۱۶.
- امامی، نصرالله. (۱۳۶۹). مرثیه س رایبی در ایران تا پایان قرن هشتم. اهواز: جهاد دانشگاهی امین فروغی، مهدی. (۱۳۷۹). هنر مرثیه‌خوانی. تهران: نیستان.
- حبیب‌آبادی، میرزا محمدعلی. (۱۳۲۷). مکارم‌الآثار. اصفهان: انجمن کتابخانه‌های عمومی اصفهان.
- حسینی، سیدمحمد. (۱۳۹۷). آسیب‌شناسی مطالعات معاصر عاشورا. رساله دکتری تاریخ تشیع اثنی عشری. قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
- ربیعی قهفرخی، حمید؛ شاه‌سنی، علی محمد. (۱۴۰۱). «نقش رجز در شاهنامه و کارکرد بلاغی آن». مجله علمی مطالعات زبانی و بلاغی. س ۱۳. ش ۲۷. صص ۱۴۵-۱۸۲.
- رستگارفسایی، منصور. (۱۳۷۹). انواع شعر فارسی. شیراز: نوید.
- رضازاده شفق، صادق. (۱۳۶۶). تاریخ ادبیات ایران. تهران: وزارت فرهنگ.
- رنجبر، محسن. (۱۳۸۸). «جریان‌شناسی تاریخی رویکرد و قرائت حماسی - اسطوره‌ای از واقعه عاشورا (از صفویه تا مشروطه)»، تاریخ اسلام درآینه پژوهش. س ۶. ش ۳. صص ۱۵۳-۱۷۹.
- رنجبر، محسن. (۱۳۸۹). جریان‌شناسی تاریخی قرائت‌ها و رویکردهای عاشورا از صفویه تا مشروطه با تأکید بر مقاتل. قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- سنگری، محمدرضا. (۱۳۸۰). نقد و بررسی ادبیات منظوم دفاع مقدس. تهران: پالیزان.
- ضیایی، سید عبدالحمید. (۱۳۸۱). نگرشی انتقادی - تاریخی به ادبیات عاشورایی با تأکید بر آثار منظوم، تهران: نقد فرهنگ.
- ضیایی، سید عبدالحمید. (۱۳۸۷). جامعه‌شناسی تحریفات عاشورا. تهران: هزاره ققنوس.
- فروتن، عبدالرسول. (۱۴۰۲). «فراز و فرود حمله حسینیه، میراثی از ادبیات حماسی ایران». نشریه تاریخ ادبیات. س ۱۶. ش ۲. صص ۱۵۵-۱۸۱.
- کافی، غلامرضا. (۱۳۸۸). شرح منظومه ظهر؛ نقد و تحلیل شعرهای عاشورایی از آغاز تا امروز. تهران: مجتمع فرهنگی عاشورا.
- کفاش اصفهانی، میرزا حسن. (بی‌تا). دیوان (نسخه خطی). کتابخانه آیت‌الله گلپایگانی. ۵۷۸۶-۲۹/۲۶ و کتابخانه دانشگاه فردوسی مشهد. شماره نسخه ۲۰۲ فرخ. بدون نام

کاتب.

- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (۱۴۰۳). بحارالانوار. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- مشحون، حسن. (۱۳۷۶). تاریخ موسیقی ایران. تهران: سیمرغ.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۹۰). حماسه حسینی. تهران: صدرا.
- مفتاح، احمدرضا و ربانی، محسن. (۱۳۹۳). «تبیین آموزه فدیة در مسیحیت و شفاعت در تشیع». مجله الهیات تطبیقی. س ۵. ش ۱۲. صص ۱۴۳-۱۶۰.
- مؤتمن، زین‌العابدین. (۱۳۷۱). تحول شعر فارسی. تهران: طهوری.
- مهدوی، مصلح‌الدین. (۱۳۸۶). اعلام اصفهان ج ۲. اصفهان: سازمان فرهنگی- تربیتی شهرداری اصفهان.
- نظری، زهرا و سیف، عبدالرضا. (۱۳۹۸). «تحلیل ساختاری و محتوایی مثنوی‌های روایی شیعی در عصر قاجار». مجله بهار ادب. س ۱۲. ش ۴. صص ۸۱-۹۸.
- نوری، علی و حیدری جمشیدی، احسان. (۱۳۹۳). «بررسی شعر عاشورایی فارسی در لرستان»، پژوهش زبان و ادبیات فارسی. ش ۳۳. صص ۱۳۱-۱۵۵.
- همایی، جلال‌الدین. (۱۳۷۰). فنون بلاغت و صناعات ادبی. تهران: هما.
- یاری، سیاوش؛ کرمی، شایان؛ بنشاخته، محمد. (۱۴۰۱). «بازتاب گزارش واقعه عاشورا در متون تاریخ‌نویسی از ابتدای دوره قاجار تا زمان مظفرالدین‌شاه». پژوهشنامه تاریخ. س ۱۲. ش ۴۷. صص ۵-۲۶.

